

**ІНФОРМАЦІЙНО-ПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ
ЦІННОСТЯМ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА
У ПЕРЕДВИБОРЧИЙ ПЕРІОД В УКРАЇНІ:
МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД, СИТУАЦІЯ В
УКРАЇНІ, ЕФЕКТИВНІ ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ
ТА КОМУНІКАЦІЇ**

КИЇВ 2018

Дослідження підготовлено за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» у межах проекту «Запобігання інформаційним викликам цінностям відкритого суспільства в період політичної турбулентності». Матеріал відображає позицію авторів і не обов'язково збігається з позицією Міжнародного фонду «Відродження».

Автор:

Ігор Петренко, експерт Міжнародного центру перспективних досліджень

© 2018 Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД)

У разі цитування обов'язкове посилання на МЦПД

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. НАЙБІЛЬША КРИЗА ДЕМОКРАТІЇ ЗА ДЕСЯТИЛІТТЯ.....	5
РОЗДІЛ 2. ЗАНЕПАД ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ.....	8
РОЗДІЛ 3. ІНФОРМАЦІЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ПОПУЛІСТІВ У ПОРОТЬБІ З ЛІБЕРАЛЬНОЮ ДЕМОКРАТІЄЮ ТА ЦІННОСТЯМИ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА.....	15
РОЗДІЛ 4. ЗАГРОЗА АНТИЛІБЕРАЛЬНИХ ПОПУЛІСТСЬКИХ РУХІВ В УКРАЇНІ.....	22
ВИСНОВКИ	25
REFERENCES	27

З огляду на наближення активного передвиборчого періоду в Україні наростають інформаційні атаки на цінності відкритого суспільства, демократії та ринкової економіки. Окремі політичні сили керуючись бажанням отримати “електоральні дивіденди” використовують популістські гасла та вдаються до атак на умовного “зовнішнього ворога”, “зовнішніх агентів впливу”, наслідуючи таким чином стратегії, що вже спрацювали в окремих сусідніх країнах. У центр інформаційних атак потрапляє як цінності відкритого суспільства та громадянське суспільство у цілому, так і інституції та особистості, які їх найактивніше підтримують.

Протягом 2017 року спостерігається ріст інформаційних дискредитаційних атак на громадських активістів та організацій в Україні. Можна спрогнозувати зростання інтенсивності використання “брудних” інформаційних технологій проти “іноземних агентів” впливу з наближення дати проведення виборів. Викликає особливу стурбованість і той факт, що до цієї атаки долучилися низка політичних “важковаговиків”, лідерів громадської думки, а робота по реалізації цієї інформаційної атаки ведеться по достатньо добре розробленому системному медіа-плану.

Як наслідок, існує ризик дискредитації цінностей відкритого суспільства в усвідомленні широкого кола українських громадян, що виступають основними споживачами “брудних” інформаційних технологій та атак, а також негативного удару по іміджу організацій, що підтримують та проштовхують цінності демократії, толерантності тощо. Це, у свою чергу, може призвести до підтримки зростання антидемократичних авторитарних тенденцій загалом.

Сьогодні західні ліберальні демократії зіштовхуються з труднощами двох ґатун-

ків: 1) посилення ролі авторитарних сил в Росії, Китаї, Ірані, Туреччині, які припиняють рух до демократії і протиставляють себе ліберальному Заходу, сповідуючи концепцію автономної модернізації (фактично мова йде про глобальну конкуренцію між авторитаризмом і демократією); 2) антиліберальний рух всередині європейських країн та США (президентство Трампа, Брекзїт, посилення право популістських та правоекстремістських рухів), який послаблює солідарність західних країн перед викликами і загрозами з боку авторитарних держав.

Найбільшою загрозою ліберальній демократії та цінностей відкритого суспільства виступає популізм, який став осердям антиліберального руху. Сьогодні популістські партії присутні в парламентах восьми країн Європейського Союзу, причому у трьох — Угорщині, Польщі та Італії — ці партії перебувають при владі. І така тенденція є висхідною. Класичні ліберально-демократичні партії не встигають адаптуватись до нових комунікаційних та організаційних викликів, і відповідно програють популістам.

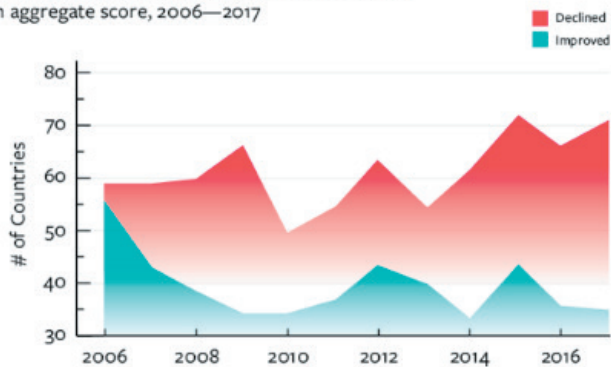
Частково поширенню популізму в ЄС сприяють медіа, які дуже часто замість змістовних фактів і сенсів, ретранслюють суспільству емоції, постправду і навіть фейки.

РОЗДІЛ 1. НАЙБІЛЬША КРИЗА ДЕМОКРАТІЇ ЗА ДЕСЯТИЛІТТЯ

Неурядова організація Freedom House відмічає, що рівень свободи у світі знижується дванадцятий рік поспіль. У 2017 році розвиток демократії переживав найбільшу кризу за останнє десятиліття, адже ключові принципи демократії — вільні та справедливі вибори, права меншин, вільна преса, верховенство права — були об'єктами атак у всьому світі.

Twelve Years of Decline

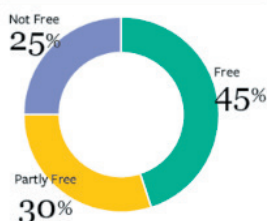
Number of countries that declined and improved in aggregate score, 2006—2017

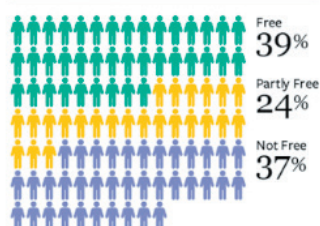
Згідно із доповіддю “Свобода в світі 2018: криза демократії”¹ витікає, що з 195 країн 88 (45%) є “вільними” (США, Канада, європейські країни, Бразилія, ПАР, Австралія), 58 (30%) держав — “частково вільними” (Мексика, Болівія, Україна, Пакистан) і 49 (25%) — “не вільними” (Китай, Венесуела, Судан, Саудівська Аравія, Росія та більшість колишніх республік Радянського Союзу).

Freedom in the World 2018 Status by Population and Country

Global: By Country

Global: By Population

Багато уваги автори доповіді присвячують політиці Росії та Китаю, які скориставшись відступом провідних країн від основних принципів демократії, збільшили репресії і почали поширювати свій згубний вплив на інші країни. Ці країни утискають відкриті дебати, переслідують інакодумців, а також усіляко компрометують соціальні та демократичні інститути.

Режим Володимира Путіна проводить активні дезінформаційні кампанії, зокрема перед виборами в різних країнах (наприклад США, Франції, Німеччині), розвиває зв'язки з ксенофобськими політичними партіями по всій Європі, загрожує найближчим сусідинім державам, захоплює їх території, фінансує екстремістські та сепаратистські рухи, надає військову допомогу близькосхідним диктаторам. На думку експертів Freedom House, головна Російської Федерації — підірвати довіру до демократичних держав і зруйнувати структури, наприклад ЄС, які їх об'єднують.

Китай виступає ще більш потужнішим актором боротьби з ліберальною демократією. Він має ще більші амбіції і ресурси для досягнення своїх цілей, ніж Росія. Автори дослідження стверджують, що для цього був створений апарат пропаганди і цензури з глобальним охопленням. У минулому році Пекін використовував свої економічні зв'язки для впливу на демократичні країни (Австралія, Нова Зеландія), а також надавав фінансову та дипломатичну допомогу “репресивним урядам” Південно-Східної Азії й Африки. Китай прагне до глобального лідерства на основі власних правил гри, далеких від демократичних цінностей.

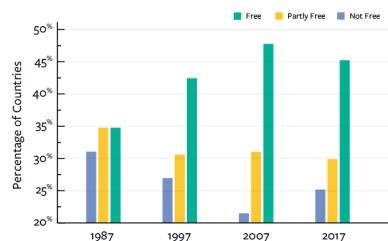
Значно погіршилась ситуація з правами

¹ Freedom in the World 2018: Democracy in Crisis [Електронний ресурс]. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2018>

і свободами громадян у Туреччині, де президент Реджеп Ердоган збільшив і посилив репресії проти своїх опонентів, які почалися після спроби перевороту в липні 2016 року. Наразі в Туреччині закрито сотні ЗМІ, у в'язниці перебувають понад 150 журналістів, а також лідери опозиційних партій. Звертають на себе увагу й Іран, Венесуела і М'янма, де корупція та репресії загрожують глобальній стабільності та призводять до гуманітарних криз.

Freedom in the Balance

After years of major gains, the share of Free countries has declined over the past decade, while the share of Not Free countries has risen.

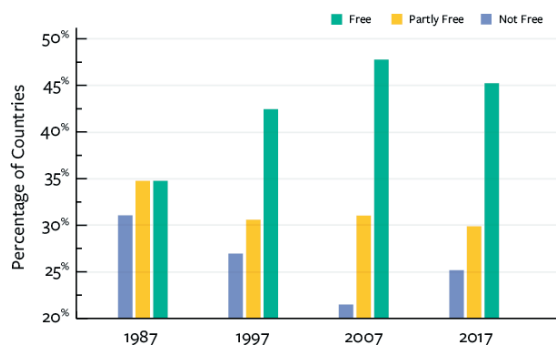

www.freedomhouse.org

У Freedom House відзначили, що в минулому році спад демократії відбувся у 71 країні, і лише 35 держав змогли змінити ситуацію на краще. Найбільш невільними країнами є Сирія, Південний Судан, Еритрея, Північна Корея, Туркменістан, Екваторіальна Гвінея, Саудівська Аравія, Сомалі, Узбекистан, Судан, Центральнo-Африканська Республіка та Лівія. У цих країнах або триває громадянська війна, або зберігається абсолютна монархія і «нафтова клептократія», або при владі перебуває диктатор.

Freedom in the Balance

After years of major gains, the share of Free countries has declined over the past decade, while the share of Not Free countries has risen.

Занепокоєння викликає ситуація в США, які за останній рік втратили лідируючі позиції у захисті демократичних цінностей,

зокрема у напрямі відстоювання політичних прав і громадянських свобод. Цей спад посилюється російським втручанням у вибори та тими процесами, які відбулись у зв'язку із розслідуванням цього втручання, порушенням елементарних етичних норм адміністрацією Дональда Трампа, його нападками на ЗМІ, а також загальним зниженням відкритості уряду. Прикладами порушення демократичних цінностей нинішнім очільником білого дому також є призначення родичів та лобістів на високі державні посади, позиція президента щодо мусульман, мігрантів та латиноамериканців, цькування ЗМІ. Попри це інститути преси та судової влади в США поки що зберегли свої стійкі позиції. Але та антидемократична динаміка, які наразі спостерігається в США може призвести до руйнування базових принципів американської демократії, що вкрай негативно позначиться і на ситуації у всьому світі.

Проблеми з демократією в світі призводять до зростання популізму. Популісти з крайніх правих партій вже отримали місця в парламентах Франції, Нідерландах, Німеччини, Австрії, Італії. Ці ж політичні сили продовжують зміцнювати позиції в Угорщині та Польщі, де було прийнято закони, що обмежують діяльність неурядових організацій. Зростання популізму можна спостерігати і в Україні, яка знаходиться напередодні президентських та парламентських виборів, і в якій демократичний транзит ще далекий від стійкого і безповоротного стану.

Через плюндрування ідеї демократії з боку політиків-популістів та диктаторів різного штибу в багатьох громадян з різних країн з'являється небезпечна апатія до принципів вільного демократичного суспільства. А ті, хто відстоюють ліберальну демократію, стають об'єктами різноманітних атак та цькування. Понад те певні політики (наприклад, Орбан в Угорщині) навіть обирають головним лейтмотивом своєї передвиборної кампанії боротьбу з філантропами, лібералами та громадськими активістами, які виступають за просування плюралізму, правової держави, сильних структур гро-

мадянського суспільства, а також прозорість дій у таких важливих суспільних сферах, як політика, економіка та культура.

Таким чином, двома найбільшими проблемами ліберальної демократії та заснованого на ній відкритого суспільства, по-перше, є посилення та утвердження авторитарних режимів, які обіцяють добробут, прогрес, стабільність та процвітання без демократичних цінностей. Понад те вони намагаються показати демократію як гальмо розвитку та досягнення суспільного гаразду і всі сили кидають на боротьбу з нею, мобілізують маси переконуючи їх, що вся про-

блема саме в демократії, а не в неефективному управлінні, корупції, клієнтилізмі тощо. Хоча справжня їх мета — забезпечити собі неперервне відтворення у владі, монополізацію ресурсів та можливості на власний розсуд і власну користь перерозподіляти суспільні багатства. По-друге, справжнім викликом для ліберальної демократії є хвиля правового популізму, націоналістичних та ксенофобських рухів у вільних та частково вільних країнах, яка накриває країну за країною.

РОЗДІЛ 2. ЗАНЕПАД ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

На початку XXI століття у повній мірі проявляється нова загальноєвропейська тенденція — поява популістських “третіх сил”, які прагнуть зайняти свою нішу в політичному житті й достатньо успішно борються за владу і вплив з традиційними ліберально-демократичними політичними силами.

Однією із найбільших загроз відкритому суспільству та ліберальній демократії як у всьому світі, так і в Україні є популізм. Абсолютна більшість популістських рухів в світі носять антиелітарний характер і передбачають наявність органічної поляризуючої ідеології, що протиставляє більшість меншості і веде до критики представницьких інститутів, і яскравого лідера, здатного перетворити народне невдоволення і протести в стратегію мобілізації мас заради завоювання влади. На постсоціалістичному просторі Східної Європи популізм також може сприйматися як еkleктична нечітка ідеологія, яка містить переважно «праві» ідеологічні елементи, але також здатна скомпільовати їх з “лівою” риторикою залежно від соціально-економічного і політичного контексту окремої країни.

З популізму, який сприймається як ідеологія, в свою чергу випливає і певна форма політичної стратегії. Невизначеність і пластичність ідеологічного ядра популістських рухів Східної Європи дозволяє їм поєднувати популістську риторіку з безліччю класичних ідеологій, таких як націоналізм².

Дослідники виокремлюють два основні різновиди популізму: 1) протесту (соціальний) і 2) ідентичності (націоналістичний). Популізм протесту — це критика еліт, яка поєднується з прославленням народу, який розуміється як “прості люди”, “звичайні громадяни”. Цей різновид популізму означає «гіпердемократизм», заклик до безпосередньої демократії і заперечення звичайних демократичних процедур. Популізм ідентичності, як і популізм протесту, спрямований проти еліт, проти демократичної держави як інституту, але головна увага приділяється протесту проти “чужих”, “іноземців”. Еліти засуджуються перш за все тому, що вони не національні, а відірвані від народу, космополітичні. Також виокремлюють правий і лівий популізм, корінною відмінністю між якими є образ ворога. Ворогом правого популізму є “емігрант”, “чужий”, “інший”. Ворог лівого популізму — “світ капіталу”, “олігархія”, “банки”. Але і ті, й інші сходяться в одному: чиновники віддалилися від народу і не представляють інтереси суспільства.

² Martinelli A. Populism and the Crisis of Representative Democracy // Populism on the Rise: Democracies Under Challenge? / Edited by Alberto Martinelli. — Milano: Edizioni Epok. — ISPI, 2016. — P. 15.

У сучасній Європі найбільший політичний успіх мають політичні партії, які використовують потенціал популізму ідентичності. Далеко не всі громадяни здатні цінувати основні цінності ліберальної демократії — свободу особистості, плюралізм способу життя та переконань, взаємну терпимість і готовність до компромісу, повагу демократичного порядку. Як тільки відбувається криза, багато громадян з радістю віддають свою долю і свободу в руки правих популістів. Сьогодні основною причиною електорального успіху правих популістів є міграційна криза і розквіт в цих суспільствах расової й етнічної ксенофобії. Європейські популісти роблять ставку на політизацію етнічності і культурний расизм.

Аналізуючи ситуацію з ліберальною демократією у Східній Європі не можна не згадати видатного політолога Семюеля Гантінгтона, який досліджуючи хвилі демократизації зазначав про зворотні хвилі (відкат до авторитаризму) — заміну демократичних систем історично новими формами авторитарного правління. Він говорив про можливість третьої зворотної хвилі за двох умов. По-перше, демонстрація тривалої життєздатності недемократичних правил новими авторитарними потужними країнами. По-друге, занепад США як світоча демократії, прояву в цій державі політичної стагнації, неефективності економіки та соціального хаосу. З великою долею вірогідності можна стверджувати, що час третього відкату почався. Китай та Росія демонструють життєздатність своїх недемократичних режимів, а США втрачає лідерські позиції й демонструє ревізійніську політику щодо важливих основ ліберальної демократії, зовнішньополітичний авантюризм та крайню внутрішньополітичну поляризацію.

Відлунням такого стану справ стала ситуація у Східній Європі, яка викликає глибоке занепокоєння. Першопрохідцями у боротьбі з ліберальною демократією в цьому регіоні стали Угорщина і Польща, які побачили переконливу електоральну перспективу в консервативному популізмі, демонізації лібералів та їх глобальних

цінностей, нападках на меншини, пошущі історичної справедливості, боротьбі з зовнішнім керуванням з боку вселенської змови і супроводжуючи все це розмиванням демократичної системи стримувань і противаг. На подібний шлях з великою вірогідністю може стати Чехія і Румунія. Політики у всіх цих країнах як правило не виступають проти демократичного політичного режиму, і не агітують відкрито за авторитарне правління, вони будують свою політику на основі жорсткої критики ліберальних методів і принципів організації суспільства. Головною їх зброєю стає популізм як політична ідеологія, яка витупає начебто за захист інтересів простих людей на противагу інтересам різноманітних еліт, в нашому випадку мова йде про т.з. “західних капіталістів”. Фактично мова йде про формування антиліберальної демократії як альтернативи лібералізму, яка може стати довгостроковим політичним трендом у Східній Європі.

Резонно виникає питання чому саме у Східній Європі відбувається така гостра боротьба з лібералізмом та цінностями відкритого суспільства? На думку голови Центру ліберальних стратегій (м. Софія) Івана Красцева відповідь на це питання варто шукати у специфічному характері революцій 1989 року, коли держави, які звільнялись від радянського гніту, висловлювали ідею нормальності — вести нормальне життя, вже доступне жителям Західної Європи³. Цей процес супроводжувався масовою еміграцією найосвіченіших та найліберальніших

³ Krastev I. Eastern Europe's Illiberal Revolution: The Long Road to Democratic Decline. Foreign Affairs. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/hungary/2018-04-16/eastern-europes-illiberal-revolution>

громадян з цих країн до західних сусідів, що призвело до серйозних демографічних проблем та кризи ідентичності в Східній Європі. Масовий виїзд “лібералів” змінив структуру електорального поля цих країн, лібералізм втратив внутрішню опору й людську рушійну силу. Образом лібералізму в Східній Європі стали ЄС і США, а послаблення їх впливу стало поштовхом до популістично-націоналістичної антиліберальної революції, наслідки якої ми всі наразі гостро відчуваємо.

При чому ті хто виїв підвищили свій соціальний статус, адже вони зразу отримали нормальне життя, а ті хто залишилися ще на переформованій батьківщині стали почуватись як невдахи, які плентаються позаду поступу до соціального гаразду. Тобто східноєвропейці отримали комплекс меншовартості, який став благодатним ґрунтом для популізму.

Східноєвропейський популізм наростає. Польська популістська партія “Право і справедливість” здобула парламентську більшість і наразі в соціологічних опитуваннях зберігає лідерство, а права популістська партія Фідес перемогла у двох поспіль парламентських виборах в Угорщині. Успіх популізму в цьому регіоні не можна пояснити лише економічними проблемами. Дійсно Орбан прийшов до влади в 2010 році після просідання угорської економіки на 6,6% у кризовому 2009-му році, але Чехія, Словаччина і Польща вибиваються з цієї логіки. У Чехії фіксується найнижчий рівень безробіття в Європі, але це не завадило їй громадянам проголосувати на парламентських виборах за популістські партії. Польща з 2007 по 2017 роки демонструвала найшвидше економічне зростання в Європі, але перемогу на виборах отримали популісти з Пі С. Корені популізму та антиліберального руху в Східній Європі лежать в площині демографічних змін та проблем, які послаблюють зразкові з точки зору сповідування ліберально-демократичних цінностей США та країни “старої Європи”.

Спільним у всіх цих популістичних рухах є прагнення змінити правила гри і відійти від ліберально-демократичних процедур

управління державою. Так, після приходу до влади в Угорщині партія “Фідес” скористалась своєю конституційною більшістю і змінила фактично на свою користь виборчу систему. Також варто відзначити і зростання корупції у цій країні з приходом популістів до влади. Змінити правила гри прагнув і польський уряд, об’єктом його атаки стала система стримувань і противаг, яку вони намагались демонтувати за рахунок змін у конституційному суді. На відміну від угорського уряду, ситуація з корупцією в Польщі значно краща. Вони менше зосереджені за контролем над економікою і роблять акцент на моральних питаннях, прагнучи перевиховати своїх громадян й переписати історію.

Попри відмінність у певних підходах можна констатувати виникнення антиліберального консенсусу, інструментами якого виступає націоналізм і ксенофобія. Велике занепокоєння викликає підтримка цього руху молоддю, для якої тоталітаризм є настільки далеким та незнайомим, що вони ладні відмовлятися від ліберально-демократичних цінностей в угоду авторитарному правлінню, яке начебто переживає саме за них, а не за елітарні світові групи, які грають всіма лібералами як маріонетками, наживаючись на простих людях. Осердям цього консенсусу виступають права більшості. Вони прагнуть посилити культурну і політичну поляризацію, сформувати образ ворога на основі теорії змови купки багатих людей, які прагнуть нажитись за рахунок більшості громадян в різних країнах світу. На такому підході і ґрунтуються твердження представників Фідесу, що Брюссель за допомогою народженого в Угорщині мільярдера Джорджа Сороса таємно планує затопити країну мігрантами.

І Фідес і ПіС репрезентують себе як справжній голос народу, який бореться проти внутрішніх і зовнішніх ворогів. Більше того, вони активно вводять поняття правильного громадянина — справжнього (істинного) поляка чи угорця. Всіх інших вони подають як неправдивих людей, які перешкоджають волі народу. Для них всі інакодумці — це посіпаки “змовників”, які прагнуть продовжувати експлуатацію їх держави.

Об'єднавчим моментом для східноєвропейських популістів виступає і відношення до Європейського Союзу, який, з одного боку, вони використовують як один з образів зла, а, з іншого боку, негребують використовувати його фінансові ресурси. Економічне зростання, як в Польщі, так і в Угорщині багато в чому відбувається саме завдяки фондам ЄС. Роздратування Брюсселем східноєвропейцями можна пояснити їх прагненням до самоствердження і намаганням подолати певний комплекс меншовартості. Країни Східної Європи прагнуть стати повноправними членами європейського клубу, а не лише об'єктами настанов з боку розвиненого Заходу. Якщо з початку євроінтеграційних процесів вони розглядали Брюссель як доброзичливого друга, то сьогодні директиви комісарів ЄС вони здебільшого сприймають як втручання у внутрішній суверенітет. Загалом зовнішня влада є історичною травмою для більшості східноєвропейських держав.

Тригером зростання популізму в Східній Європі стала міграційна криза 2015–2016 років. Громадяни цих країн побоюються мігрантів та біженців. Згідно соціологічних досліджень понад 50% поляків та майже 70% угорців вважають, що кордони їхніх країн мають бути повністю закриті для біженців. Причиною такого ставлення

до мігрантів є те, що регіон Східної Європи в основному складається з маленьких старіючих, етнічно гомогенних суспільств. Культурне та етнічне розмаїття, яке є нормою для західноєвропейських країн, у Східній Європі сприймається як екзистенціальна загроза. На цій основі і відбувається формування антиліберального руху у цьому регіоні. Отже, джерелами східноєвропейського популізму є як еміграція ліберально налаштованих громадян до Західної Європи, так і страх перед глобальною імміграцією з Близького Сходу.

Також важливим чинником антиліберальної революції в Східній Європі стала геополітична нестабільність в регіоні. Допоки головну роль у консолідації ліберальних східноєвропейських демократій відігравали ЄС і США, ці країни почували себе у повній безпеці. Але перегляд союзних зобов'язань з боку США, кризи заборгованості, біженців та Брекзїт в ЄС, а також ревізійністська політика Російської Федерації змусили ці країни по-новому оцінити геополітичні виклики та загрози. При чому російський чинник (поєднання авторитаризму із антиліберальною ідеологією) для одних, наприклад для Угорщини, став прикладом для наслідування, а для інших, наприклад Польщі, став додатковим стимулом голосувати за антиліберальні сили, які наче б то єдині зможуть реально захистити країну, адже ліберальна “стара” Європа не змогла дати адекватної відсічі порушенням світового порядку з боку Путіна.

Таким чином, антиліберальний популізм зростає по всьому європейському континенту, але особливої гостроти набуває саме в Східній Європі. Східноєвропейський популізм має глибоке історичне коріння й скоріше за все буде довгостроковим чинником розвитку ситуації в цьому регіоні. Основними причинами цього є: 1) еміграція ліберально налаштованих громадян з цього регіону до розвинених демократій в пошуку нормального життя; 2) зниження ролі США як ліберально-демократичного форпосту; 3) міграційна криза в ЄС. Фактично антиліберальна демократія — новий різновид авторитаризму, го-

ловна небезпека якого полягає в тому, що він народився в самій демократії, а головним його постулатом є те, що владу більшості нічим обмежувати не потрібно, бо вона йде від народу і реалізується для нього, а всі ліберальні обмеження є спробою зовнішнього впливу й контролю. Руйнування ліберальної системи стримувань і протигаг — поки що основний результат антиліберальної демократії в східній Європі. Антиліберальна демократія не оминає й Україну, хоча її прояви в нашій державі мають певні специфічні ознаки.

У Східній Європі популізм ґрунтується переважно на колективістських, а також етнонаціоналістичних (етнічно виняткових) традиціях на тлі недавньої історії. Таким чином, він має відносно сучасне історичне походження та знаходиться скоріше у “правому” варіанті. Прихід “правих” популістів до влади в Угорщині в 2010 р. та Польщі в 2015 р та їхні електоральні успіхи в інших країнах Східної Європи протягом 2000-х рр., не можна розглядати як несподівану сенсацію. Насправді неопопулістська хвиля в постсоціалістичних державах стала результатом загальної втоми від демократії, серед загальних генетичних причин, що обумовлюють значний успіх популістів на постсоціалістичному просторі Східної Європи, слід виокремити наступні:

- розмитість ціннісних орієнтацій в перехідних суспільствах, помітне розчарування в соціально-економічних підсумках демократизації через збереження якісного розриву в розвитку в порівнянні з країнами Західної Європи;
- непримиренність партійно-політичного протистояння, висока поляризація політичних сил в ідеологічному спектрі за “право-лівою” шкалою;
- відсутність системного політичного курсу на формування колективної громадянської ідентичності при руйнуванні системи раціонального суспільного дискурсу та конструктивного діалогу в результаті запеклого протиборства “правих” і “лівих” в політичному полі постсоціалістичних держав;

- нестійкість соціально-стратифікаційної структури і режиму відносин власності в транзитивних суспільствах, олігархізація політичної та економічної еліти;
- управлінська неспроможність помірних реформістських політичних сил адаптивно реагувати на виникаючі виклики та утримувати політичні уподобання електорату в умовах кризових ситуацій;
- недосконалість інституційного дизайну державної влади та системи стримувань протигаг, закладених в Конституції більшості країн Східної Європи;
- європейські регіональні кризи (боргова криза в Єврозоні та міграційна криза в ЄС), в значній мірі сприяли зростанню підтримки радикальних правих популістів в Східній Європі.

Необхідно відзначити, що всі популістські рухи в постсоціалістичних країнах характеризуються певним набором загальних рис:

По-перше, популізм в Східній Європі не зводиться до політичного екстремізму, який прагне повністю демонтувати ліберальні демократії, популісти націлені на модифікацію існуючої представницької демократії в плебісцитарну.

По-друге, популістські рухи на постсоціалістичному просторі ідеологічно диференційовані на “жорсткі” (“Йоббік” в Угорщині, “Атака” в Болгарії, “Табір Великої Польщі” та інші) і “помірні” (“Фідес” в Угорщині, “ПіС” в Польщі, “ГЕРБ” в Болгарії та інші) при тому, що реальна межа між ними пластична і рухлива.

По-друге, популістські ідейні платформи, які мобілізують виборців у Східній Європі, стають все більш заснованими на політиці ідентичності. В умовах, коли мейнстрімові центристські партії все більше втрачають свою привабливість, апеляція до націоналізму і політики ідентичності стає все більш привабливою для громадськості.

По-четверте, популізм у державах Східної Європи не є специфічним феноменом “пост-приєднання” до ЄС всупереч твердженням, що зростання популізму обумовлене завищеними очікуваннями щодо членства в ЄС і втомою від довгострокових заходів жорсткої економії, оскільки популістські (головним чином “праві”) партії почали формуватися в постсоціалістичних країнах з кінця 1990-х років.

По-п’яте, популістська хвиля в Східній Європі — це не тимчасове відхилення від визначеного бачення “нормальності”. У політичному процесі на постсоціалістичному просторі відбуваються довгострокові зміни, які, сприяють поширенню популізму: політика стає все більш персоналізованою і орієнтованою на соціальні мережі і мас-медіа. Популістські партії й рухи, що приділяють особливу увагу системі комунікації та особистостям своїх лідерів набагато краще адаптуються до нового середовища, ніж мейнстрімові партії, чим і обумовлюються їх зростаючі електоральні перемоги.

Важливо підкреслити, що основною реальною метою абсолютної більшості популістських рухів є перманентне утримання влади з метою максимізації своїх політичних і економічних преференцій і конвертації придбаних владних позицій в ресурсні можливості, що вимагає нівелювання існуючої системи демократичного контролю. На основі розгляду двох кейсів Угорщини та Польщі, в яких популістським партіям «Фідес» і «ПіС» вдалося здобути впевнену перемогу на виборах, можна простежити етапи деконструкції демократичних по-

літичних інститутів популістами, що прийшли до влади:

1. Обмеження свободи ЗМІ з метою отримання контролю над суспільним порядком денним. В Угорщині це знайшло своє відображення в створенні Національного комунікаційного управління (НКУ), який контролює державні ЗМІ, і в примусовій деполітизації (погрозами санкцій і податками на рекламу) приватних ЗМІ; в Польщі — за допомогою націоналізації громадських телерадіокомпаній та зміни їх редакційної політики в результаті внесення поправок в законодавство.

2. Переформатування системи поділу влади для усунення існуючих інституційних обмежень в політичному полі. В обох державах це виразилося перш за все через зміну процедури формування Конституційного суду, з метою підпорядкування судової влади виконавчій.

3. Внесення змін до виборчого законодавства, які забезпечують гарантований успіх в наступних електоральних циклах. Примітно, що подібні антидемократичні заходи проводяться популістами в Польщі під гаслом «воля народу важливіше конституції або законів», при тому, що поняття «народ» набуває вельми обмежувальне визначення: це вже не єдина нація, а тільки електорат і прихильники правлячої партії⁴. Зрештою, результатом політики здобувших владу популістів стає формування неліберальної демократії, яка в Угорщині, за визначенням Б. Мадьяра, отримала форму посткомуністичної мафіозної держави, яка виникла в результаті розкладання однопартійної диктатури приватизованої форми паразитичної держави, економічного бізнесу правлячої політичної родини, який ведеться засобами публічної влади⁵.

Однак слід зазначити, що ті ж чинники, які дають крайньо-правим популістам можливість домагатися серйозних електоральних успіхів сьогодні, можуть незабаром

⁴ Sztompka P. The “Demand Side” of Populism: The Case of Poland // Populism on the Rise: Democracies Under Challenge? / Edited by Alberto Martinelli. — Milano: Edizioni Epok. — ISPI, 2016. — P. 89.

⁵ Мадьяр Б. Анатомія посткомуністичного мафіозного господарства: На прикладі Венгрії / пер. с венг. П. Борисова. — М.: Новое литературное обозрение, 2016. — С. 6.

обернутися проти них, оскільки “третій шлях” і “прості рішення” складних проблем, що стоять перед країнами Європи, які вони пропонують, цілком ілюзорні. Вони не здатні практично задовольнити електоральний “попит”, проте майже неминуче їх діяльність здатна породити нові проблеми і конфлікти. Правий популізм, безсумнівно, небезпечний для демократії, особливо на сході Європи, так як він апелює до неконтрольованої мобілізації мас не в ім’я творення, а в ім’я руйнування. Використовуючи утопії і масові ілюзії, популізм акцентує на існуючій відмінності між умоглядним демократичним ідеалом і реально існуючою недосконалою демократією. Націонал-популісти ставлять в політичний порядок денний дійсно гостроактуальні питання, але дають на них неправдиві відповіді.

Популізм може знищити демократію, оскільки він прагне до централізації влади, послаблення стримувань і противаг, посилення виконавчої влади, нехтування політичною опозицією, трансформації виборів в плебісцит, який слугує інтересам лідера. Ядро популізму — це народ, а не громадянин. Популістська політика далека від плюралізму, інакомислення, думки меншості.

Неопопулістська хвиля є серйозною загрозою як для національних демократій в постсоціалістичних державах, так і для функціонування ЄС, зовнішній контроль з боку якого є основним стримуючим чинником сповзання популістських східноєвропейських режимів в консолідований авторитаризм. Комплексна відповідь на “виклик” популізму в Східній Європі повинна включати в себе:

- мобілізацію громадянського суспільства на підтримку демократичних інститутів;
- посилення раціоналізації і інституціоналізації політичного процесу;
- політичну ізоляцію популістів за допомогою формування великих центристських коаліцій в парламентах;
- більш активне залучення громадян до демократичного процесу вироблення управлінських рішень;
- формулювання привабливого програмного порядку денного;
- залучення нових осіб в центристські партії.

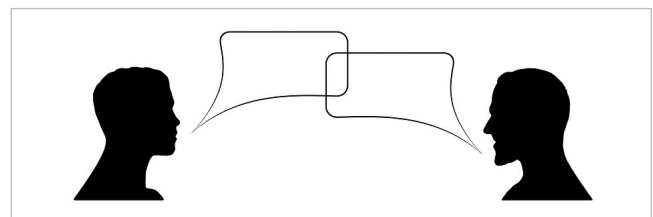
РОЗДІЛ 3. ІНФОРМАЦІЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ПОПУЛІСТІВ У ПОРОТЬБІ З ЛІБЕРАЛЬНОЮ ДЕМОКРАТІЄЮ ТА ЦІННОСТЯМИ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА

Популісти у своїй боротьбі з ліберальною демократією та відкритим суспільством використовують широкий набір інформаційно-політичного інструментарію. До них ми можемо віднести конфліктний дискурс і політичний цинізм, протистояння політизації інтернету, постправду, фейки та м'яку пропаганду.

Конфліктний дискурс і політичний цинізм як інструмент антиліберальних популістів. Політичний плюралізм є однією із найважливіших ознак ліберальної демократії. Він пов'язаний зі свободою ЗМІ, а також свободою формування і вираження думок. Для формування власної думки необхідні альтернативні джерела інформації. Реалізація зазначених принципів демократії в ідеалі створює для громадян можливість впливати на формування політичного порядку денного. Зазначені принципи були реалізовані в умовах “до-інтернетівської”, “до-мережевої” політичної комунікації. Політична комунікація в інтернет-просторі відрізняється диференціацією тематики, стилів подачі матеріалу (найчастіше неформальністю і імпульсивністю), різноманітністю учасників (від політиків і експертів до пересічних громадян). Розвиваються традиційно усталені ролі комунікатора (відправника інформації) і реципієнта (одержувача інформації). Під впливом інтернет-форумів і блогів йдуть процеси індивідуалізації політичної комунікації. Щоправда, це не приводить до роз-

ширення свободи формування думок. По-перше, інтернет-форуми і блоги є свого роду «відлунням» презентації інформації в традиційних мас медіа і в офіційних каналах комунікації⁶. По-друге, застосовуючи термінологію “виробники смислів” і “споживачі смислів”, можна виявити “двослойність” політичної комунікації. “Виробники смислів”, займаючись соціальним проектуванням, задають свого роду інтелектуальний та емоційний “інтервал”, “коридор” сприйняття інформації, уявлень про її істинності чи хибності, впливають на генерування емоційного сприйняття подій. Для формування таких “коридорів” застосовуються технології конфліктного дискурсу, адже саме вони дозволяють підтримати політичний плюралізм (справжній або уявний).

Конфліктний дискурс амбівалентний: 1) націлений на суперечливу інтерпретацію інформації; 2) проявляється в негативній оцінці тим хто говорить дій адресата або ситуації, на яку вплинули ці дії, характеризується інтолерантною, негативно-оціночною, а часто агресивною спрямованістю спілкування. У першому випадку конфлік-

⁶ Wallsten K. Political Blogs and the Bloggers Who Blog Them: Is the Political Blogosphere and Echo Chamber? [Електронний ресурс]. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/5a53/2ca1175c494412781625fed25b372f51c408.pdf>

тний дискурс передбачає конкурентне відстоювання домагань на значимість подання інформації, і є проявом плюралізму. У другому випадку застосовується вербальна агресія, нахабство як стиль політичної поведінки і її вербального виправдання.

Конфліктний дискурс, націлений на дискредитацію опонента, заснований на застосуванні викриття, образ, мовних випадів, які принижують опонента висловлювань. Дискредитаційна форма конфліктного дискурсу, пов'язана з моральним нігілізмом, порушенням норм спілкування і поведінки, проявляється в політичному цинізмі. Породжений політичними помилками цинізм виявляється, з одного боку, в масовому розчаруванні в спроможності управлінських практик, а, з іншого боку, в тому, що виробники смислів демагогічно маскують словесними кліше, такими як, “національні інтереси”, “патріотизм”, “історичне коріння”, — одночасно вішаючи на незгодних негативні кліше — “п'ята колона”, “зрадники” тощо.

Політичний цинізм еліт проявляється в зневажливому ставленні до загальнолюдських цінностей, у виправданні винятковості управлінської ролі і необхідності дистанціювання правлячих кіл від мас, в самовпевненості і запереченні критичної установки до прийнятих рішень. Проявом політичного цинізму є рекрутування в адміністративний апарат людей на основі лояльності та особистої відданості. Як наслідок — безпринципність і пошук шляхів відходу від відповідальності управлінцями різних рівнів. Політичний цинізм еліт як зловживання владою спричиняє трансформацію вертикального тиску влади на населення у різні форми горизонтального тиску, нетерпимості і агресивності, соціальної апатії і атомізації.

Політичний цинізм як сутнісна характеристика, супутня неефективним і провальним політичним рішенням і діям, проявляється в популістському дискурсі і використовується як засіб боротьби з цінностями ліберальної демократії та відкритого суспільства. Антилібе-

ральні популісти використовують технології похвали адресату, логіки подібності / спільності позицій та інтересів, навмисного редукціонізму, спрощення проблем при замовчуванні реальних шляхів їх вирішення, риторику власного унікального шляху на противагу недружнім партнерам / конкурентам. Логіка одноманіття нівелює соціальну диференціацію, необхідність адресної політики при виконанні суспільних вимог. На відміну від такого популістичного підходу ліберальний плюралістичний дискурс будується на аргументованій логіці відмінностей та інструментальних рішеннях проблем.

Таким чином, антиліберальні популісти використовують критичний дискурс, спрямований на дискредитацію опонента, який проявляється в політичному цинізмі. Так вони створюють уявний плюралізм де немає місця логічним аргументам та раціональним практикам вирішення суспільних проблем.

Політизація інтернету як передумова унеможливлення “монополії на владу”. Всесвітня мережа Інтернет та соціальні мережі стають невід’ємною частиною життя людини. Інтернет став новою платформою для соціальних відносин, яка спрощує процес комунікації між людьми.

Влада багатьох перехідних політичних режимів (до яких ми можемо віднести і право-популістські режими) намагаються посилити контроль над новими медіа. Проблема в тому, що в таких системах інститути потрібні не для того, щоб забезпечувати

демократизацію або соціальну ефективність; їх основне завдання — служити інтересам тих, хто встановлює правила. У сучасних “освічених” автократіях ЗМІ відіграють роль своєрідних “медіавійськ”, які забезпечують інформаційне прикриття політичного режиму системи. Зрозуміло, подібний механізм працює максимально успішно, коли політична повістка контролюється державою.

Існує декілька моделей впливу ЗМІ на аудиторію: 1) транзактивна; 2) очікування-оцінки; 3) використання і залежність⁷. У більшості автократіях або електоральних демократіях зараз переважає модель використання і залежності. Такий механізм досить успішно підходить для застосування владою так званих інформаційних каскадів, коли одна новина підхоплюється і ретранслюється практично всіма ЗМІ і, відповідно, здійснюється ефект більшої достовірності і прийняття населенням. Саме тому більшість населення цих країн є споживачем інформації, тобто того, що називає правдою офіційна влада.

Інтернет і ЗМІ до певного моменту грали на різних майданчиках. Політичне залишалося за ЗМІ, а Інтернет більше концентрувався на дозвіллі і розвагах. Зрозуміло, політичне в ньому було присутнє у вигляді блогів, але вони залишалися практично непоміченими в загальному інформаційному дискурсі. Подібна ситуація не була загострена до тих пір, поки не сталася масова політизація YouTube в 2011–2012 рр. З’явилось дуже багато каналів на YouTube, які почали критично ставитися до влади; “правда” цих каналів досить істотно відрізнялася від державної, почалося залучення в цю політизацію молоді. Ця ситуація призвела до значного числа акцій протесту молоді проти влади (Туреччина, Іран, Близький Схід, Латинська Америка, Південно-Східна Азія, Росія). Ці процеси збіглися з розвитком портативної електроніки і швидкісних мобільних мереж 3G (а потім LTE), а в закритих країнах (Китай, Іран, Туніс, Сирія) з масовим впровадженням технології VPN. Присікати небажану

інформацію в мережі набагато складніше ніж традиційних ЗМІ.

Інтернет стає новим майданчиком для політичного життя держави. На його базі здійснюється політична соціалізація, ведуться політичні дискусії, встановлюється порядок денний; він має великий потенціал для політичної мобілізації громадян. Інтернет, на відміну від традиційних засобів масової комунікації, спрощує створення нових інформаційних каналів, сприяє об’єднанню користувачів на основі їхніх політичних уподобань, що призводить до появи великої кількості незалежних новинних ресурсів. До подібних ресурсів можна віднести новинні сайти, блоги, групи в соціальних мережах і особисті сторінки політиків в соціальних мережах. Як правило, кожен з даних інформаційних майданчиків володіє власною специфічною аудиторією, яка поділяє думку авторів в їх оцінці суспільних і політичних подій, проте це не виключає можливість перетину аудиторій різних новинних каналів зі схожою позицією в оцінці суспільних проблем.

В умовах наявності великої кількості новинних ресурсів відбувається і дроблення різних ідеологічних напрямків. Прихильники різних політичних поглядів, незгодних з існуючими політичними об’єднаннями, отримують можливість організувати свою власну спільноту і залучати туди людей зі схожими політичними поглядами. Однак подібні об’єднання не замикаються на собі і підтримують зв’язки з іншими спільнотами — публікують посилання на інші гру-

⁷ Брайант Д., Томпсон С. Основы воздействия СМИ. — М.: Вильямс, 2004. — С. 149

пи, коментують записи, що призводить до формування мережевої комунікації між користувачами, заснованої на горизонтальних зв'язках. Ситуація, що склалася позитивно впливає на прояв свободи слова та плюралізм думок, однак у неї є негативні наслідки.

Ускладнення структури сучасного суспільства тягне за собою збільшення кількості соціальних проблем. Проблеми, що знаходяться на порядку денному суспільства, неминуче знаходять своє відображення в передвиборних програмах і в висловлюваннях політичних лідерів, оскільки від них вимагається рішення даних проблем. Передбачається, що на політичній арені повинна відбуватися боротьба аргументів про майбутнє держави, про те, як повинні вирішуватися проблеми, які постають перед суспільством. Однак в умовах роздробленого ідеологічного середовища, коли в інформаційному полі існує велика кількість незалежних новинних каналів, збільшується і кількість уявлень, як суспільні проблеми повинні вирішуватися. Кожен інформаційний канал може виступати самостійним інтерпретатором подій в державі зі своїм баченням її майбутнього. Політичні лідери повинні надати рішення на кожен значущу проблему суспільства в умовах, коли кількість інтерпретацій цих проблем різко зростає. І в цьому контексті справедливо засумніватися в тому, чи можливо консолідувати суспільство, ґрунтуючись тільки на раціональній аргументації.

Соціальна проблема в цьому контексті постає як умова або ситуація на яку дійові особи наклеюють ярлики проблеми на аренах публічного дискурсу. При цьому значимість проблеми визначається не її об'єктивним характером, а процесом колективного визначення. Кожна публічна арена має свою «пропускну спроможність»; з величезної «популяції» потенційних проблем тільки мала їх частина доб'ється висвітлення. Внаслідок цього соціальні проблеми постійно конкурують між собою за потрапляння до порядку денного і за те, щоб якомога довше залишитися в ній. Але конкуренція відбувається і між різними

формулюваннями однієї і тієї ж проблеми. Увага споживачів інформації теж обмежена. Представники різних соціальних груп, як правило, звертають увагу на специфічний спектр соціальних проблем і володіють своїм рівнем «особистого співчуття»².

Суспільні проблеми, які представлені в більш драматичному вигляді, мають перевагу в боротьбі за потрапляння до порядку денного. Конкурентною перевагою володіють і проблеми, які пов'язані з «глибокими міфічними темами або широко поширеними культурними акцентами». Обмежена «пропускну здатність» публічних арен і індивідуальної уваги призводить до того, що функціонери прагнуть до лаконічності повідомлень. Для залучення уваги повідомленням необхідно надати яскраву форму.

В умовах мережевої організації інформаційних ресурсів обмежується можливість консолідації громадськості шляхом раціональних доводів. Для перемоги на виборах політики змушені вдаватися до пізнаних символів, широко поширеним міфам та емоціям людей, що призводить до політичної культури «постправди».

Безумовно, Інтернет та інформаційні технології підвищують ступінь особистої свободи громадянина і, як наслідок, обмежують владу держави. Безконтрольне поширення інформації через соціальні мережі, месенджери і YouTube прямим чином загрожують монополії на істину державних медіа та стабільності політичного режиму. Багато недемократичних режимів намагаються використовувати Інтернет для поширення неліберальної культури і цінностей, щоб згладити ефект від політизації мережі.

Постправда як спосіб маніпулювання суспільною свідомістю антиліберальними демократами. У сучасному суспільстві поняття «постправда» знаходить все більшого поширення. Постправда як спосіб емоційного впливу на аудиторію все частіше використовується в ЗМІ, в соціальних мережах. Оксфордський словник дає наступне визначення постправди: «Слово описує обставини, в яких об'єктивні факти менш важливі для формування гро-

мадської думки, ніж звернення до емоцій і особистих переконань”⁸. Постправа — інструмент маніпулювання громадською думкою і свідомістю. Саме через маніпулювання необхідно розглядати сучасну “епоху постправи”. Наша свідомість постійно стає об’єктом маніпулювання з боку величезної кількості інструментів, таких як ЗМІ, Інтернет, кінематограф, музика, культура. Впроваджуючи певні тренди в культурне ядро, можна переформатувати свідомість і долі цілих держав і народів.

Механізм роботи постправи має певну схожість з механізмами роботи пропаганди і маніпуляції. До основних характеристик постправи можна віднести: 1) апелювання до емоцій і особистих переконань аудиторії (постправа — це новини, які вбудовуються в картину світу глядача); 2) умисне замовчування об’єктивних або таких, що суперечать заданій концепції фактів, тобто акцентується увага тільки на необхідній частині інформації, тоді як інша просто приховується; 3) інформаційне перевантаження, трансляція безперервного потоку новин, основна частина якого складається з абстрактних міркувань; 4) комбінування правди і брехні; 5) поява інформації у “вдалий” момент, тобто коли вона найбільш очікувана; 6) провокація бурхливої реакції аудиторії за допомогою представлення “сенсаційного” смислового навантаження змісту постправи.

В умовах утвердження інформаційного суспільства зростає роль мас-медіа, які забезпечують широкому колу осіб можливості доступу до різноманітної інформації. При цьому, автори інформаційних повідомлень, використовуючи різні медіа технології, можуть впливати на формування певного ставлення до тієї чи іншої політичної події. До традиційних інструментів впливу ЗМІ на аудиторію, і в тому числі конструювання постправи, можна віднести: установка медійного порядку денного, праймінг і фреймінг. Розглянемо їх більш детально.

Теорія установки медійного порядку денного виходить з ідеї існування значної кореляції між акцентом, зробленим ЗМІ на будь-якій події, і значимістю, яку надає цій події аудиторія. Існує вплив ступеня обізнаності громадян з того чи іншого питання на ранжування і визначення проблем. ЗМІ безпосередньо впливають на поінформованість громадян⁹. Розуміння того, наскільки важливим є питання для громадськості приходить до аудиторії саме завдяки ЗМІ, зокрема, завдяки тому обсягу матеріалів з даної тематики, який медіа пропонують своїй публіці¹⁰.

Ще однією технологією впливу на масову свідомість є праймінг. Основою, завдяки якій праймінг володіє великим впливочим потенціалом, є прайм — об’єкт, після зустрічі з яким, відбувається зміна здатності людини діяти з ідентичним або подібним об’єктом. За своєю суттю праймінг — це деякий прийом, який сприяє швидкому вирішенню будь-якої задачі й формування думки по відношенню до будь-якої проблеми, завдяки подібним питанням або діям, які мали місце в минулому.

⁸ Oxford Dictionary [Електронний ресурс]. URL: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/post-truth>

⁹ McCombs M.E., Shaw D.L. The agenda-setting function of mass media // Public opinion quarterly. — 1972. — Vol. 36. — N. 2. — P. 179.

¹⁰ Kioussis S., McCombs M. Agenda setting article // MT Journal. — 2003. — Vol. 142. — P. 146.

Також інструментом впливу ЗМІ на аудиторію є фреймінг. Теорія фреймінгу ґрунтується на припущенні, що залежно від того, як проблема висвітлена в ЗМІ або яка інтерпретація їй дана, аудиторія буде по-різному сприймати дану проблему. Наприклад, одну й ту саме подію можна подавати як акт насилля або трагічний нещасний випадок.

Таким чином, повідомлення, що транслюються ЗМІ, істотно впливають на думку громадськості.

Хоча й не можна повністю змінити позицію індивіда лише за допомогою трансльованих повідомлень, але можна задати вектор думки реципієнта за допомогою вибору інформації й способу її подачі.

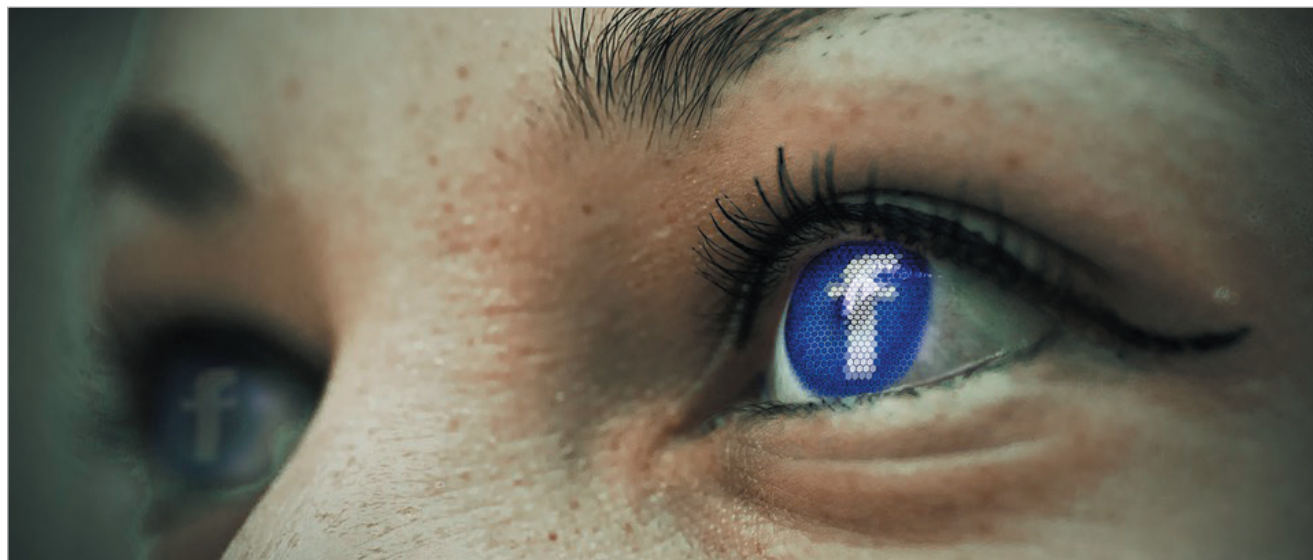
Крім традиційних інструментів впливу ЗМІ на аудиторію необхідно розглянути нові медіатехнології конструювання і розповсюдження постправди:

- 1) персоніфікація політики (особистість політичного лідера стає важливішою ніж його ідеї);
- 2) емоціоналізація політики (стрімкий розвиток інтернету сприяє зсуву фокуса уваги аудиторії на емоції й почуття);
- 3) розважальна політика (спрощення й схематизація складних тем спільно з гумористичною подачею інформації веде до емоційного сприйняття політики загалом).

Часто ЗМІ допускають суб'єктивне відображення подій, будучи при цьому не тільки першоджерелом, а й єдиним каналом отримання політичної інформації для аудиторії. Наприклад, вірусний медіаконтент в соціальних мережах, таких як Facebook або Twitter, є основним джерелом політичної інформації для значного числа громадян. За рахунок колективного характеру поширення очікується істинність інформації і підвищується рівень довіри до контенту, але при цьому не враховується ймовірність виникнення і циркулювання дезінформації (так званих “fake news”).

Не менш важливо в “епоху постправди” створювати нових героїв або оспівувати давно забутих в кінематографі, літературі; неважливо, наскільки це відповідає дійсності; ці герої можуть бути вигаданими. Межа між реальністю та вигадкою у постправді стає все більш розмитою. У сучасному суспільстві існує боротьба дискурсів і ідентичність людей залежить від дискурсивних процесів. Саме влада створює ідентичність і ставлення індивідів один до одного, тобто індивід сам є частиною дискурсу. У той же час соціальні групи, які не володіють домінуючою ідентичністю, стають “чужими”, що породжує соціальні антагонізми.

Саме соціальні антагонізми суспільства активно демонструються в сюжетах ЗМІ за допомогою використання методів пропаганди. Одним з найпоширеніших прийомів у висвітленні військових конфлік-

тів, протестних акцій є метод “створення загрози”¹¹. Цей метод використовують переважно для формування і підтримки існуючого політичного режиму і демонізації політичного противника і опозиції, представляючи їх кримінальниками, провокаторами, вбивцями. Як правило, такі сюжети базуються на емоційній складовій, коли цільова аудиторія, глядачі настільки обурені моторошними історіями, що їм не потрібні жодні істотні докази. Не важливо, наскільки правдивий сюжет, якщо він відображає картину світу тих, кому адресований. Емоційна маніпуляція — головна складова “епохи постправди”.

Постправда стала наслідком того, що називають інформаційною війною і маніпуляцією свідомістю. Методи випуску і поширення “фейкових новин”, створення так званих “тролів” і “ботів”, які займаються поширенням певної інформації, впливають на аудиторію. У сучасних суспільствах постправда набуває все більшого поширення як інструмент впливу на масову аудиторію через зростання популярності соціальних

мереж та Інтернету. Інтернет дозволяє кожному користувачеві стати журналістом, але в ньому відсутній “відповідальний редактор”. Саме це й веде до породження великої кількості неправдивої інформації.

“Суспільство постправди” з’явилося тому, що, по-перше, ліберальна демократія вступила в ту фазу, коли стали розсуватися і розмиватися межі дозволеного; по-друге, розвиток інформаційних технологій і соцмереж досяг того рівня, коли з їх допомогою індивіди й малі групи змогли чинити політичний вплив; по-третє, склалося гедоністичне масове інформаційне суспільство, зачароване популізмом, яке смакує сенсації та віддає перевагу душевному комфорту й простим рішенням. В результаті механізми формування мережевого інформаційного поля стали задавати парадигму маніпулювання всією масовою свідомістю, коли свобода вибору та самовираження опинилися у вузькому коридорі спотвореної політичної реальності, за межі якого нелегко вирватися.

¹¹ Почепцов Г. Коммуникативные технологии двадцатого века: научное издание / Г.Г. Почепцов. — М.: Рефл-бук, Ваклер, 2002. — С. 170

РОЗДІЛ 4. ЗАГРОЗА АНТИЛІБЕРАЛЬНИХ ПОПУЛІСТСЬКИХ РУХІВ В УКРАЇНІ

В нашій країні популізм є дуже поширеним явищем. Ідеологічно український популізм є дуже неперемінливим — відповідні українські політики можуть поєднувати як ліву, так і праву популістську риторику, маніпулюючи одночасно економічними проблемами та ультраправими закличками. Ґрунтом для українського популізму є: бідність, низькі зарплати та пенсії, повальна корупція, війна, несправедливість соціальних статусів, кумівство, засилля олігархів у владі, симпатія українців до авторитарного правління та комуністичного ладу, недовіра до виборчої демократії та формальних державних інститутів, відсутність незалежних ЗМІ. Політична нестабільність, невизначеність й непевність майбутнього, зовнішня загроза породжують неперемінний страх у українців, який змушує поділяти оточуючий світ на своїх та чужих, прагнути чорно-білої визначеності і щиро ненавидіти напівтони, а також об'єднуватись у гомогенні, закриті й безальтернативні, агресивні групи.

Цікаво, що усвідомленого запиту на популізм в нашій країні немає. Українці здебільшого щиро засуджують популістів, особливо люблять вішати таке клеймо на тих,

хто їм не подобається. Проблема українців полягає в тому, що вони мислять короткостроковими та локальними цілями. Вибори для них — це ринок, де торгуючись можна отримати від політиків певне відчутне благо. Така логіка призводить до ситуації, коли українці голосують за того, хто більше обіцяє. Фактично мова йде про самовідтворення бідності.

Уявлення людей про політику обмежене коротким часовим горизонтом та не зв'язане з особистою ціною урядових рішень. Крім того, українці демонструють запит на тих політиків, які помстяться і покарають сьогодишню владу, “зовнішнього ворога” й загалом усіх інших, зайвих в їх світобудові.

Це ірраціональні складові української політики, яку успішно намагаються й експлуатують популісти.

Сприяє процвітанню популізму в нашій країні й відсутність класичних ідеологічних партій. Як правило, політичні партії в Україні — це особистісні (лідерські) медійно-політичні проекти без стабільних ідеологій. Український політолог Віктор Таран класичними ознаками популістських українських партій називає: маніхейство в риториці (“хороший” народ або певні політики vs “погані” еліти або владні партії); завищені та нереалістичні соціальні обіцянки; звернення до гасел та звинувачень; гіперболізація проблеми; відсутність або гібридність ідеологій та партійних програм; постійне протиставлення влада/народ¹². Українські популісти насаджують логіку помсти і роз'єднання (“реваншу”), виключення певних категорій громадян (“зрадників”) із політичної комунікації.

¹² Таран В. Чим відрізняється «популізм» у Європі та Україні. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2319082-cim-vidriznaetsa-populizm-u-evropi-ta-ukraini.html>

Як зазначає політичний філософ Михайло Мінаков: “популізм у нашій країні має підривну природу: він завжди спрямований проти інституціалізованої публічної влади. Він сіє недовіру до формальних інституцій (на жаль, часто ця недовіра виправдана) і замість лікування інституцій пропонує “ампутації”. Популісти прагнуть підірвати повагу до тієї частини держави, яка гідна і поваги, і уваги, і громадської участі в терапії тих інституцій, які важливо зберегти в українській державі (наприклад, представницький парламент, доступне правосуддя або місцеве самоврядування). Внаслідок популістської роботи громадяни відчужуються від своєї республіки, від спільної справи”¹³.

Політичний популізм в Україні декомпонує ще слабкі демократичні засади нашої держави, нівелює політику як сферу комунікації й узгодження інтересів різноманітних груп, перетворює українців на невольників популіста-автократа, а також поглиблює корупцію.

Сьогодні в Україні посилюється антиліберальна тенденція, представники якої прагнуть знівелювати раціональність, процедурність та формальні правила. Українці дедалі частіше орієнтуються на колективізм та ірраціональність. Як влада, так і опозиція, прагнуть шукати свою популістську нішу.

Певна частина опозиції (патерналістських політичних сил) вибудовує образ ворога у вигляді західної ліберальної демократії та громадських організацій, які займаються просуванням її цінностей в нашій державі. Вони здійснюють спробу “орбанізації” української політики, просуваючи тезу про те, що Захід багато вимагає, але мало чого дає, і ціною його підтримки є високі тарифи та урізання великої кількості соціальних гарантій для населення.

Провладні партії намагаються грати на полі правого популізму, культивуючи та загострюючи страх українців перед зовнішньою

загрозою з боку Росії та підмінюючи громадянську свідомість етнічною, етномовною та конфесійною приналежністю.

Таким чином, головна шкода українського популізму полягає в неповазі до ліберально-демократичного духу держави і підрив “громадянської свідомості”, тобто розуміння людиною себе як громадянина певної держави, об’єднання на основі спільних цінностей, які не пов’язані з етнонаціональною ідентичністю, мовою тощо, а ґрунтуються на усвідомленні спільної справи відкритого суспільства. Все це веде до збільшення попиту на авторитарного правителя, так звану “сильну руку”.

Як боротись з популізмом в Україні? По-перше, відновлювати довіру до виборної демократії, шляхом удосконалення виборчого законодавства у частини виборчої системи та підвищення відповідальності за підкуп. По-друге, підвищення якості роботи ЗМІ, зокрема проведення більш відповідальної інформаційної політики. По-третє, громадянська освіта молоді, задля прищеплення цінностей відкритого суспільства, формування критичного мислення та породження запиту на ідеологічні партії з інституційними запобіжниками, які б тримали її представників у ціннісних рамках їх ідеологічного вектору. По-четверте, залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень. По-п’яте, паралельна розбудова інклюзивних політичних інститутів та економіки. Нерозвинені політичні інститути унеможливають еко-

¹³ Герої, природа і цілі українського популізму. Інтерв’ю з політичним філософом Михайлом Мінаковим. [Електронний ресурс]. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/mikhajlo-minakov-peremoha-populistik-u-2019-mu-pririkaje-ukrajinu-na-period-bezvikhodi-2471382.html>

номічне зростання. По-шосте, проводити фактчекін висловлювань популістів спираючись на факти та реальність. По-сьоме, повернення до національного діалогу та конституціоналізму.

Загрозою успішної побудови в Україні відкритого суспільства та загалом її демократичного розвитку є діяльність ультраправих політичних сил, які активно застосовують фізичне насильство як засіб впливу на суспільство. Революція Гідності та агресія Росії легітимізувала крайні націоналістичні погляди в очах багатьох українців. Попри це наші громадяни не готові активно голосувати за ультраправі політичні сили і наразі вони не мають шансів здобути широку підтримку на президентських й парламентських виборах 2019. Але відсутність серйозної електоральної підтримки не робить ці сили менш загрозливими для демократії, адже вони мають реальний бойовий досвід, парамілітарні формування і навіть доступ до зброї. Досить часто подібні організації виступають “продавцями” політичного насилля. Об’єктами їх нападів стають прихильники лівого, феміністичного та ліберального рухів, ЛГБТ-активісти, правозахисники, а також етнічні та релігійні меншини. Ще більш загрозливих масштабів цій проблема надає те, що ультраправі організації за акти фізичного насилля не несуть жодного покарання з боку органів державної влади. Відсутність реакції з боку влади ще більше підриває легітимність самої держави, її демократичних інститутів та дискредитує

правоохоронні органи в очах всього суспільства та міжнародної спільноти.

На думку експерта Freedomhouse у тематиці правих груп в Україні та Росії В’ячеслава Ліхачова: “Екстремістські групи вчиняють ідеологічно мотивоване насильство з метою придушення та усунення будь-якої сили, яка, на їхню думку, не має права на публічне представництво у суспільстві. Їхні дії спрямовані на “очищення” публічного простору від усього, що вони вважають таким, що шкодить нації, чи є неприйнятним в умовах війни, що триває. Об’єктами їхньої агресії є організації, які захищають права ЛГБТ-спільноти, а також політичні опоненти, які здебільшого підтримують ліву політику. Ультраправі обвинувачують їх у проросійських поглядах або у підтримці сепаратизму¹⁴”. Не завжди ультраправі застосовують насилля, але майже завжди вони обмежують права та свободи громадян України, зокрема, права на мирні зібрання та свободу слова. Представники ультраправого націоналізму та екстремізму в нашій державі відкидають свободу вираження поглядів, рівність, свободу зібрань та інші демократичні цінності.

Для вирішення цієї проблеми необхідно активно привертати увагу громадськості і ЗМІ до реальної загрози демократії від дій ультраправих націоналістів та екстремістів в Україні. Необхідно створити широку коаліцію на підтримку тих, хто зазнає нападу з боку членів ультраправих організацій, адже всі мають право на вираження своїх думок. Також важливо тиснути на владу та правоохоронні органи, щоб ніхто з тих, хто вчиняє екстремістські акти не міг уникнути покарання в рамках чинного законодавства. Україні необхідна дерадикалізація та повернення у русло поміркованих правих поглядів.

¹⁴ Ліхачов В. Ультраправий екстремізм як загроза українській демократії. Freedomhouse. [Електронний ресурс]. URL: <https://freedomhouse.org/report/special-reports/far-right-extremism-threat-ukrainian-democracy-ukrainian-translation>

ВИСНОВКИ

Ліберальна демократія та цінності відкритого суспільства зазнають сьогодні тяжких ударів з боку популістських політичних сил у багатьох країнах. Розвинені демократії світу не стають винятком. Хвиля атиліберальних рухів набирає обертів у США, Німеччині, Франції й Італії. Найбільш загрозливого характеру ці рухи набувають у східноєвропейських країнах — Угорщині та Польщі. Популісти у цих країнах апелюючи до теорії змови прагнуть звинуватити у всіх негараздах лібералів, які начебто викачують всі соки з простих громадян, змушують проводити складні реформи, які в підсумку не приносять людям нормального життя й суспільного гаразду. Паралельно якісно змінюється й характер відносин громадян з традиційною пресою: звичайні ЗМІ все сильніше програють соціальним медіа, на просторах яких виростає феномен “постправди”, яка поряд з конфліктним дискурсом, політичним цинізмом, фейками та м’якою пропагандою стають інформаційною зброєю популістів.

Як бути і що робити для захисту цінностей відкритого суспільства?

По-перше, необхідно оперувати чіткими та правильними поняттями, зокрема, які б дали можливість відрізнити референдум від плебісциту, який не має нічого спільного з демократичним голосуванням чи прямою демократією. Демократичні обрані уряди повинні проводити реальний та серйозний діалог з громадянами у міжвиборний період, в іншому випадку прірва між народом та його представниками буде збільшуватися в геометричній прогресії, що в повній мірі будуть використовувати популісти різного ґатунку. Подолати цю прірву може пряма демократія і, особливо інструмент народної законодавчої ініціативи.

По-друге, пряма демократія повинна розвиватись перш за все з опорою на цифрові технології, включаючи як інструменти

організації масових політичних акцій, так і нові можливості фінансування політичних проектів, наприклад, за допомогою краудфандингу. Демократичні уряди повинні йти до своїх громадян і питати про їх потреби.

По-третє, створення онлайн-платформ, які б з одного боку, виступали освітнім простором з політичної демократії і демонстрували кращі практики демократичного правління, з іншого боку, виступали майданчиком для гуртування лібералів-демократів, просування цінностей відкритого суспільства та консолідації зусиль у напрямі боротьби з популістами. Потрібно створювати нові простори для дискусій, так звані масові онлайн-платформи для дебатів на актуальні теми (Massive Online Deliberation Platforms), які дозволять людям спілкуватися між собою в іншому ключі, ніж це відбувається на даний момент в соціальних мережах. Ці нові простори повинні знаходитись в режимі премодерації, там повинні бути чіткі правила, а все більш досконалі системи, побудовані на технологіях штучного інтелекту, повинні ідентифікувати і відсікати так званих “тролів”, проплачених розповсюджувачів дезінформації, які прагнуть перетворити будь-яку цивілізовану дискусію в базар. Такого роду “дискусійні платформи”, будучи відкритими, до речі, для якісних ЗМІ, теж повинні функціонувати на основі спеціальних алгоритмів, тільки орієнтовані вони будуть не на посилення емоцій і не на ретрансляцію ненависті, а на підтримку раціональних аргументів.

Від засилля популізму страждає і українська демократія. Наразі ми входимо у дуже турбулентний передвиборний період, який дає новий поштовх для розгулу демагогів та антилібералів. Частина українського політикуму прагне грати полі лівого популізму, піднімаючи економічні питання, соціальної справедливості тощо, а частина заграє з риторикою правих популістів, праг-

нучи вибудувати національну ідентичність на основі етнонаціонального, а не громадянського компоненту. Все частіше можна почути, що ліберали — погані, а ті хто захищає подібні цінності є ворогами народу. Загалом пошук ворогів дуже популярний в сучасній Україні. Більша частина політикуму прагне отримати електоральну підтримку мобілізуючи українців на боротьбу з ворогами різного ґатунку. Така риторика гальмує розвиток нашої держави і поляризує розгублене перманентною політичною кризою суспільство.

Для захисту цінностей відкритого суспільства та ефективного протистояння сучасним інформаційно-політичним викликам потрібно: мобілізувати громадянське суспільство на підтримку демократичних цінностей та інститутів шляхом створення масових онлайн-платформ для дебатів з відповідною модерацією та правилами ведення дискусії; відновлювати довіру до виборної демократії, шляхом удоскона-

лення виборчого законодавства у частини виборчої системи та підвищення відповідальності за підкуп; посилювати раціоналізацію та інституціоналізацію політичного процесу; підвищення якості роботи ЗМІ, зокрема проведення більш відповідальної інформаційної політики; громадянська освіта молоді, задля прищеплення цінностей відкритого суспільства, формування критичного мислення та породження запити на ідеологічні партії з інституційними запобіжниками, які б тримали її представників у ціннісних рамках їх ідеологічного вектору; залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень; паралельно розбудовувати інклюзивні політичні інститути та економіку; проводити фактчекін висловлювань популістів спираючись на факти та реальність; повернутись до національного діалогу та конституціоналізму; провести політичну ізоляцію популістів за допомогою формування великих центристських коаліцій в парламенті; залучати “нові обличчя” в центристські партії.

REFERENCES

Брайант Д., Томпсон С. Основы воздействия СМИ. М.: Вильямс, 2004. 425 с.

Герої, природа і цілі українського популізму. Інтерв'ю з політичним філософом Михайлом Мінаковим. [Електронний ресурс]. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/mikhajlo-minakov-peremoha-populistik-u-2019-mu-pririkaje-ukrajinu-na-period-bezvikhodi-2471382.html>

Ліхачов В. Ультраправий екстремізм як загроза українській демократії. Freedomhouse. [Електронний ресурс]. URL: <https://freedomhouse.org/report/special-reports/far-right-extremism-threat-ukrainian-democracy-ukrainian-translation>

Мадьяр Б. Анатомія посткомуністического мафіозного господарства: На при-
мере Венгрії / пер. С венг. П. Борисова. М.: Новое літературное обозрение,
2016. 392 с.

Почепцов Г. Коммуникативные технологии двадцатого века: научное издание /
Г. Г. Почепцов. М.: Рефл-бук, Ваклер, 2002. 352 с.

Таран В. Чим відрізняється “популізм” у Європі та Україні. [Електронний ре-
сурс]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2319082-cim-vidriznaetsa-populizm-u-evropi-ta-ukraini.html>

Freedom in the World 2018: Democracy in Crisis [Електронний ресурс]. URL:
<https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2018>

Kiousis S., McCombs M. Agenda setting article // MT Journal. 2003. Vol. 142. P. 145–
150.

Krastev I. Eastern Europe's Illiberal Revolution: The Long Road to Democratic
Decline. *Foreign Affairs*. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/hungary/2018-04-16/eastern-europes-illiberal-revolution>

Martinelli A. Populism and the Crisis of Representative Democracy // Populism on the
Rise: Democracies Under Challenge? / Edited by Alberto Martinelli. Milano: Edizioni
Epok. ISPI, 2016. P. 13–32.

McCombs M.E., Shaw D.L. The agenda-setting function of mass media // Public
opinion quarterly. 1972. Vol. 36. № 2. P. 176–187.

Oxford Dictionary [Електронний ресурс]. URL: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/post-truth>

Wallsten K. Political Blogs and the Bloggers Who Blog Them: Is the Political
Blogosphere and Echo Chamber? [Електронний ресурс]. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/5a53/2ca1175c494412781625fed25b372f51c408.pdf>

Sztompka P. The “Demand Side” of Populism: The Case of Poland // Populism on the
Rise: Democracies Under Challenge? / Edited by Alberto Martinelli. Milano: Edizioni
Epok. ISPI, 2016. P. 73–91.

Міжнародний центр перспективних досліджень

Телефон: +38 (044) 253-52-29

Електронна пошта: office@icps.com.ua

www.icps.com.ua